

06. Son dönem Çağatay Türkçesi ile yazılmış bir İslam Tarihi**Yurdağül AYDIN ÜNGÖR¹****APA:** Aydın Üngör, Y. (2022). Son dönem Çağatay Türkçesi ile yazılmış bir İslam Tarihi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (28), 93-100. DOI: 10.29000/rumelide.1132517.**Öz**

İslam medeniyeti çerçevesinde Orta Asya Türk dilinin Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesi olmak üzere üç döneme ayrıldığı kabul edilmektedir. Üçüncü ve son dönem olan Çağatay Türkçesi XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Orta Asya’da ortak edebî dil olarak varlığını sürdürmüştür. Bu yüzyıllar arasında Çağatay Türkçesi ile manzum ve mensur birçok eser kaleme alınmıştır. Bu dönem eserlerinde çeviri eserler olduğu gibi telif eserler de bulunmaktadır. Dönemin eserleri incelendiğinde manzum eserlerin sayılarının mensur eserlere göre daha fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca manzum olarak yazılmış tarih kitaplarının yanında mensur olarak yazılmış olanlara da rastlanmaktadır. Bu makalenin konusunu oluşturan ve Hicri 1301 (Miladi 1883-1884) yılında yazılmış olan *İslam Tarihi* adlı eser mensur olarak yazılmış tarih kitaplarından biridir. Makalede devam etmekte olan doktora tezinde ele alınarak incelenen Millî Kütüphane Yazma Eserler Bölümü Yz. A 2245 numarada kayıtlı ve katalog kaydında adı “*İslam Tarihi*” dili “Çağatay Türkçesi” olarak belirtilen eser ele alınmıştır. Eserin müellifi veya müstensihi bilinmemektedir. Makalenin giriş kısmında Çağatay edebiyatı alanında yazılan tarih kitapları hakkında genel bir bilgi verilmiştir. “*İslam Tarihi*” adlı eserin Çağatay edebiyatında bulunduğu yer tespit edilmiştir. Daha sonra Eserin Tavsifi adlı bölümde esere dair bilgiler ayrıntılı bir biçimde yer almaktadır. Ardından “*İslam Tarihi*” adlı eserin yazılış amacı, konusundan bahsedilmekte ve eserin bölüm başlıkları sırasıyla verilmektedir. Yine aynı eserin şekil bilgisi ve ses bilgisi özellikleri örnekleriyle incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Çağatay Türkçesi, Son Dönem Çağatay Türkçesi, İslam Tarihi**An Islamic History written in late Chagatai Turkish****Abstract**

Within the framework of Islamic civilization, the Central Asian Turkish language is accepted to be divided into three periods: Karakhanid, Khwarezm, and Chagatai Turkish. Chagatai Turkish, the third and the last period, existed as a common literary language in Central Asia between the 15th and 20th centuries. Many poetic and prose works were written in Chagatai Turkish between these centuries. The works of this period include translated works as well as copyrighted works. When these works are examined, it is seen that the number of poetic works is higher than the prose works. In addition to the history books written in poetic during this period, there are also those written in prose. The work entitled History of Islam, which is the subject of this article and was written in 1301 Hijri (1883-1884), is one of the history books written in prose. This article addresses the work that is documented in the National Library Manuscripts Department No A 2245, catalogued with the title of "History of Islam" and the language of "Chagatai Turkish", which is examined in the ongoing dissertation work. The author or copyist of the work is unknown. In the introduction of the article,

¹ Arş. Gör., Samsun Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili ABD (Samsun, Türkiye), yurdagulaydinungor@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0470-967X [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 20.05.2022-kabul tarihi: 20.06.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1132517]

general information about the history books written in the field of Chagatai literature is given. It was identified that the work entitled "History of Islam" is part of this literature. Then, in the section entitled Description of the Work, detailed information about the work is provided. Next, the purpose of writing the "History of Islam", and the subject are explained which is followed by presentation of the chapter titles. The morphological and phonological features of the same work are examined with examples.

Keywords: Chagatai Turkish, Last Period Chagatai Turkish, History of Islam

Giriş

Bir bütün olarak Orta Asya'da Farsça tarih yazım geleneğini, X. yüzyılda kaleme alınmış ve daha çok Taberi Tarihi ismiyle meşhur olan Tarih-i Rusul ve'l-Mülûk'un Balamî tarafından Farsçaya yapılan tercümesi ile başlatmak mümkündür (Çelik, 2012). Çağatay Türkçesinin hâkim olduğu XV. ve XX. yüzyıllarda Farsça tarih yazma geleneği bir taraftan devam etmiş diğer taraftan da Çağatay Türkçesi ile tarih kitapları yazılmaya başlanmıştır.

Ali Şir Nevayî'nin Sedd-i İskenderî, Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târih-i Mülûk-i Acem ile Zübdetü't-Tevârih, Muhammed Salih'in Şibaninâme, müverrihi bilinmeyen Tevârih-i Güzîde (Nusretnâme), Mevlana Abdullah bin Ali Belhî'nin yazdığı Zübdetü'l-Âsâr, Vâhid-i Belhî'nin Taberi Tarihi adlı eserleri Klasik Devir Çağatay Türkçesi döneminde yazılmış tarih kitaplarındandır.

Harezm hamî ve Harezm tarihçisi Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türkî ve Şecere-î Terâkime'si, Mûnis'in Firdevsü'l-İkbal'i ve yarım kalan Ravzatu's-Safa'sı, Muhammed Yusuf Beyânî'nin Şecere-i Harezmşâhî ve Harezm Tarihi adlı eserleri Klasik Sonrası Çağatay Türkçesi ile yazılmış tarih kitaplarından bazılarıdır.

Klasik İslam tarih yazıcılığı anlayışı çerçevesinde vakâyînâmeler genellikle biri dünya tarihi, diğeri ise hanedan tarihi olmak üzere iki şekilde kaleme alınmışlardır. Birinci tarzda Hz. Âdem ile başlatılan eserde, Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberler, Hz. Muhammed, Dört Halife, Emevîler, Abbasîler, diğer İslam devletleri, Cengiz ve evladı ile müellifin tebaası olduğu hanedan döneminde çağdaşı olduğu hükümdara kadar olaylar hikâyeye edilir (Çelik, 2012). İncelenen *İslam Tarihi* adlı eserin ilk otuz varlığında İslamiyet öncesi inançlarla ilgili genel bilgiler verilmiş daha sonra Hz. Muhammed ve Dört Halife devrinin olayları anlatılmıştır. Bu sebeple eserin birinci tarzda yazılmış tarih kitaplarından olduğu söylenebilir.

Eserin tanıtılması

Eser Milli Kütüphane Yazma Eserler Bölümünde Yz. A 2245 numarada kayıtlıdır. Katalog bilgisinde eserin adı "*İslam Tarihi*" dili ise "*Çağatay Türkçesi*" olarak belirtilmiştir. 229 varaktan oluşan eserin her varlığında genel olarak 13 satır bulunmaktadır. 1b ve 2b'de 12 satır, 118a'da 14 satır ve 229a'da 4 satır bulunmaktadır. Eser 220 mm boyunda olup eni 140 mm'dir. İç ölçüleri ise 165×85 mm'dir. Suyolu filigranlı kâğıt üzerine talik hattı ile yazılmıştır. Mukavva cildin sırtı siyah meşin kaplı, kapakları pandizot bez kaplıdır. Eserin yaprakları rutubet lekeli ve birkaç varakta rutubetten dolayı tahribat bulunmaktadır.

Yazmanın her varlığında düzenli olarak reddade yer almaktadır. Yani her varlığın "b" yüzünün son satırının son kelimesi bir sonraki varlığın "a" yüzünün ilk kelimesi ile aynıdır. Reddadelere eksiksiz

oluşundan eserde eksik varak bulunmadığı anlaşılmaktadır. Metinde sadece 191. varanın “a” yüzünde derkenar yazısı bulunmaktadır. Bu derkenar metnin içinde yazılmış bir konu ile ilgili ek bir bilgi vermek için yazılmıştır.

Yazmada sadece siyah mürekkep kullanılmıştır. Yanlış yazılan kelimelerin üstü de siyah mürekkeple çizilmiştir. Eserde yer yer bulunan ayet, hadis ve Arapça ibareler harekesiz yazılmış ve bunları asıl metinden ayıracak herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Başlıklar bir önceki kelime ile arasında biraz boşluk bırakılarak belirgin hâle getirilmiştir. Başlıkların bir kısmı “*Uḥud Ğazvesi (38b/7), Zātü’r-Rikā’ Ğazvesi (41b/13), Bedrū’l Mev’id Ğazvesi (42a/3)*” gibi kısa isim tamlamalarından oluşurken bazıları “*Mekke-i Mükerrermedin Medīne-i Münevvereğa naḫl étken Muhācirīn ve alarnı kabūl u ibdā’ étken Enşārdın haml-i silāh-ke muḫtedir olğanlarnı ‘adedi ne derece ḫalīl olduğı (48b/12-13, 49a/1)*” gibi uzun ibarelerden oluşmaktadır.

Eser “besmele” ile başlamaktadır. 1b ve 2a’da Allah’ın varlığından, birliğinden, Allah’ın varlığına ve birliğine inanmayanların durumundan bahsedilmiş ve Hz. Peygamber’in şefaatine nail olma duası dile getirilmiştir. Halife II. Abdülhamid’e yapılan dua ile eserin “giriş” kısmı tamamlanmış ve 2b tekrar “besmele” ile başlamıştır. Eser “*Vallahül-muvaffak*” ibaresinden sonra yazılmış olan “*Feyā dehrü sâ’id ‘alā buğyeti/Veyā ‘ömrü kün ba’zu esbābihe*” beyti ile bitmektedir. Eserin temmet kaydı şu şekildedir: “*Temmetül-kitab 1301*” Temmet kaydından görüleceği üzere eserin istinsah tarihi hicri 1301 (Miladi 1883/1884)’dir.

Eserin yazılış amacı, konusu ve bölümleri

Eserin yazılış amacı ile ilgili 4a ve 4b varaklarında şunlar söylenmektedir: “[4a] (12)...Çün bizniñ müdde ā (13) vü maḫşadımız esās-ı dīn-i İslām ve tāriḫ-i İslām bolmaḫ üçün milel-i [4b] (1) müteḫaddimeni diyānātların ve üss-i diyānāt olğan vaḫdāniyetğa cümle (2) milel ü aḫvām-niñg i’ tihādıların beyān eylep dīn-i İslām-nı ber-ḫaḫ (3) olmağın enzār-ı cemī’-i milel-ğa şevāhid-i yaḫniye birle işbāt kıılır-miz. (4) Ve min-Allahü’t-tevfīḫ ve hüve ni’me’l-mevlā ve ni’me’r-refīḫ.” Bu cümlelerden anlaşılmaktadır ki eser İslam dininin esaslarını ve tarihini anlatmak, bütün milletlere İslam dininin hak din olduğunu ispat etmek için yazılmıştır.

İslam Tarihi adlı eser insanın yeryüzünde halife olarak gönderildiğinde hangi dine mensup olduğu konusunu tartışarak başlamaktadır. Daha sonra batıl mezhepler olarak adlandırılan güneşe ve yıldıza tapma, Yunan tanrıları, Mani dini, Zerdüştlük, putların Kabe’ye yerleştirilmesi” gibi konular hakkında bilgi verilmektedir. Yahudilerin kutsal kitaplarını tahrif etmeleri; Hz. İsa’nın doğumu, peygamberliği ve ölümü; Hıristiyanlığın yayılması, konsillerin toplanması ve Hıristiyan mezheplerinin ortaya çıkış süreci hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Evrim konusuna da değindikten sonra vahiy, mucize ve nübüvvet konuları ayetler delil gösterilerek açıklanmış ve Hz. Peygamber’in doğumundan Hakem Olayı’na kadar İslam tarihinin önemli olayları anlatılmaktadır.

Eserde Hz. Peygamber’in doğumuna kadar olan bölümde olaylar yüzeysel bir şekilde anlatılmakta, Hz. Peygamber’in doğumuyla birlikte olaylar kronolojik bir biçimde ve bölümler hâlinde verilmektedir. Eserde yer alan bölümler sırasıyla şöyledir: Başlangıç², Giriş³, Ol server-i sallallahu ‘aleyhi ve sellemniñ velâdetleri, Ol ḫazret şallallāhu ‘aleyhi ve sellemğa vaḫyiniñ mebde’-i zühüriniñ beyānı, Ve Medīne ve ḫavālīsi-

² Eserde böyle bir adlandırma olmayıp eser doğrudan besmele ile başlamaktadır. Besmeleden sonra Allah’a hamd ve övgü, Hz. Peygamber’e salavat yer almaktadır. Ardından dönemin halifesi II. Abdülhamit’e de övgü ve dua yer almaktadır.

³ Eserde böyle bir adlandırma yoktur. Bu bölüm de doğrudan besmele ile başlamaktadır.

deki ahâlîleri peyderpey mu'cizât u nüzül-i âyât-ı beyyinât müşâhedesi, Ebvâ Ğazvesininin İcmâli, Küdr ve Sevîk Ğazvesi, Benî Kaynuķâ Ğazvesi, Seriyeye Zeyd Vâķ'ası, UĞud Ğazvesi, Zâtü'r-Riķâ Ğazvesi, Bedrü'l Mev'id Ğazvesi, Dümetü'l-Cendel Ğazvesi, Ğendeķ Ğazvesi, Benî Ğureyza Ğazvesi, Ğâbe Ğazvesi, Beni'l-Muştalîķ Ğazvesi, 'Umre-i Ğudeybiye, İslâm-ĝa Da'vet Üçün Mülüklerge Êlçiler İrsâli, Mekke-i Mükerremedin Medîne-i Münevverega naķl êtken Muhâcirin ve alarnı ķabûl u ibdâ' êtken Enşârdın haml-i silâh-ke muķtedir olĝanlarnı 'adedi ne derece ķalîl olduĝu, Ğayber Ğazvesi, Fedek ve Vâdî El-Ğurrâ Fethi, Ğazve-i Ceyşü'l-Ümerâ, Mekke-i Mükerremenin Fethi, Tâif MuĞşarası, Tebük Ğazvesi, Şaķîf Ğabilecini İslâmı ve Lât Ma'bedini Hedmi, Tâife-i A'rabnıń Fırķa Fırķa Kêlip İslâmĝa DuĞulleri, Ğaccü'l-Vedâ', Bî'at-ı Şaķîfe, Resûl şallallâhu 'aleyhi ve sellemnin Şemâyl-i Mübârek-leri, Cebriye, Mu'tezile, Ğilâfet-i Ebü Bekr rağıyallâhu 'anha, Ğalid rağıyallâhu 'anha 'Azli vü Dimeşķ Fethi, Ebü 'Ubeyde bin Mes'üdnin 'Irâķda Vâlî Naşb Olĝanı, Enbâr ve Â'sâr Vaķa'sı, Ğadisiye Ğarbi, İstitrâd, Medâyin ve Celülânın Fethi, 'Utbe bin Ğazvânın Başraĝa Vâlî Olmaĝı, Mercü'r-Rüm Vâķ'ası ve Süriye Memâliklerin Fethi, Ürdün ve Beytül-Muķaddesnin Fethi, Cezîre ve Ermenistânın Fethi, BaĞreyn Tarafıdn Fârs MuĞârebese, Ahvâz Fethi, Sûs Fethi, Mışır Fethi, Nihâvend ve Hemedân ve Ğayre Sâyr Şehler Fethi, Dînaver ve Şaymara ve Şîrvân Fethi, Hemedân ve MâĞin Diyârlarını Fethi, İsfahân ve Kirmân Fethi, Mezķür Sene-i Hicriyeni Yégirmi Êkinçi Yılıda Bolĝan Fütühât u Veķâyi'ni Beyânı, Mûķân Fethi ile İslâm-nın Türkistân Aķvâm u Mülükleri birle İbtidâ-yı Ğazâlarının Vuķû'âtı, Ğorasan Fethininin Veķâyi'i, Bu Maķâle 'Ömer rağıyallâhu 'anhanı Şehâdetleri birle Şürânın Cereyânı ve 'Oşmân rağıyallâhu 'anhanı Ğilâfetleri, 'Ömer rağıyallâhu 'anhanın Şifâtı, 'Abdullâh bin 'Âmirni Başraĝa Vâlî Bolup Naķz-ı 'Ahd Ğılĝan Fars ve Ğorasan Ğıttalarının İşlâhı, MuşĞaf-ı Şerifnin İstinsâhı, İrân Şâhı Yezdücerdnin Vefâtı, Oşmân rağıyallâhu 'anhanı İtâ'atleridin Çıkıp Ğuruc Êtkenleri Mebde'-i Ğalî, Bu Maķâle Ğüzn-Efzâ 'Oşmân Rağıyallâhu 'Anhanı MuĞşara ve Şehâdetidir, 'Oşmân rağıyallâhu 'anhanın Neseb ü Ğıyâfetleri, 'Alî keremullâhi vecheĝa Ğalknın Bî'atleri, Cemel Vâķı'asının Zikri, Selmân-ı Fâriş rağıyallâhu 'anha Vâķı'a-i Vefâtları, Şıffın MuĞârebese nin Zikri, Şıffın MuĞârebese Şehâdet Tapķan Meşâhîr-i İslâm Zikri, Ğakemeynin Şüret-i Ğükmi.

"Ğakemeynin Şüret-i Ğükmi" bölümünde olaylar anlatıldıktan sonra "[228a] (2) Bu maĞalde İslam Târîhi-nin cild-i evveli şeref-i ihtitâm taptı. (3)Mundın sonĝra ... "[229a] (4) ...⁴ inşâllâhu te'âlâ (5) zikr olĝusudur." denilmektedir. Burdan anlaşılmalıdır ki bu eserin iki cilt olarak yazılması planlanmıştır ve eldeki metin ilk cilttir. Yapılan araştırmalarda ikinci cildin yazılıp yazılmadığı ile ilgili bir bilgiye henüz ulaşılamamıştır.

Eserin dil ve üslup özellikleri

Eser, İslam tarihi ile ilgili genel bir bilgi vermek amacıyla yazılmıştır. Bunun yanı sıra İslam tarihindeki bazı tartışmalı konularda mukayese ile hüküm verme yoluna da gidilmiştir. Metnin üslubu ile ilgili en dikkat çekici özellik Arapça ve özellikle Farsça kökenli kelimelerin ve tamlamaların sıklıkla kullanılmış olmasıdır. "Ğabâyl-i Ğadîme-i 'Arabiyye (8b/8)" ya da "iķrâr-ı vaĞdâniyet-i Ğazret-i Vâcibu'l-Vücüd (7b/13)" örneğinde olduğu gibi Farsça yapı tamlamaların zaman zaman üç ya da dört kelimeyle kurulduğu görülmektedir. Farsça yapı tamlamalara atıf vavı ile bir kelime daha bağlanması da sıklıkla karşılaşılan bir durumdur: "eĞrâf-ı bilâd-ı şarķ u ĝarbda (7b/9), dehşet-i Ğavâş u 'avâm (15a/3), mecma '-ı nifâk u fesâd olmaķ (67b/2)" Metindeki bu özellikler üslubu sadelikten uzaklaştırmaktadır. Diğer dikkat çekici özellik ise anlamı pekiştirmek ve güçlendirmek için atıf vavı ile bağlanan aynı ya da yakın anlamlı kelimelerin

⁴ Metinde ikinci ciltte işlenecek konular tek tek verilmiştir. Burada bunların verilmesi konuyu uzatacağından "... kullanılmıştır.

sıklıkla kullanılmasıdır: *'ahd ü peymānları (8b/10), nīzām u kavānīn (95a/3), eṭrāf u eknāf (109a/2), nehb ü gāret (115b/7)*.

Metinde zaman zaman tamamlanmamış cümlelere rastlanmaktadır: “*Bināen-‘aleyh anı hem kéltürüp... (164b/11)*” “*ākıbetü’l-emr ‘Osmān radıyallāhu ‘anha katlığa bā’ış... (212a/11-12)*” Tamamlanmamış cümleler Çağataycanın konuşma dili varyantlarında görülmektedir (Turan, 2016). Ancak metindeki tamamlanmamış cümlelerin konuşma varyantından mı yoksa müellif/müstensihin dikkatsizliğinden mi kaynaklandığını tespit etmek güçtür.

Özellikle din ile ilgili metinlerde bazı endişelerden dolayı Türkçe cümle yapısının yer yer bozulduğu görülmektedir. Bu durum özellikle Farsça alıntı edatların kullanılması sırasında karşımıza çıkmaktadır (Türk, 2020). Farsça ki/kim bağlama edatları yerine sıfat-fiiller veya zarf-fiillerin kullanılması Türkçe söz dizimine uygundur. *İslam Tarihi* adlı eserde sıfat-fiil ve zarf-fiiller sıklıkla kullanılmış olsa da ki/kim bağlama edatlarının da kullanıldığı görülmektedir: “*Hālīdī mecmu‘-ı nās-da on miñg dirhem ki bir şā’irğa bérmiş, taḥkīk eyle ki öz mālīdın bérmiş mü yā beytü’l-māl-din.*” (143b/3-4-5), “*Sizler Mısrınñ Alor ahālīsīğa hayr étiñg kim alar ehl-i ḥürmet ve raḥm u şıhrıyet-dürler.* (150b/5-6)”

Eserin İmlâ, Ses ve Şekil Bilgisi ile İlgili Özellikleri

Metinde kapalı e (é) kelime başında “elif (ا) ve ye (ي) ile gösterilmiştir: égri اىگری (7b/12), élçi اىلچى (46b/5), éşit- ايشيت (62b/7), ér- اير (82b/12), émdi ايمدى (81a/8). Kelime içinde ise standart bir kullanım görülmemektedir. Kapalı e (é) kelime içinde bazen “ye (ي) harfi ile gösterilmiş bazen de hiçbir harfle gösterilmemiştir: *kélin* كىلین (22a/13), *kéltür*- كىلتور (23b/3), *dé-* دى (23b/3), *bér-* بير (25a/3), *téve* تيوه (44b/10), *néçük* نىچوك (61b/11), *kéçe* كىچه (120b/1), *béyüç* بيوك (185a/10).

Çağatay Türkçesinde Türkçe kökenli kelimelerdeki /s/ ünsüzü kelimenin kalın sıradan ya da ince sıradan olmasına bakılmaksızın “sin (س) harfi ile yazılır. Metinde bu kullanıma aykırı olarak bir örnekte /s/ ünsüzünün “sad (ص) harfi ile yazıldığı tespit edilmiştir: *şıkı* صىقى (81b/4). Çağatay Türkçesinde /t/ ünsüzü de kelimenin kalın sıradan ya da ince sıradan olmasına bakılmaksızın “t (ت) harfi ile yazılır. Metinde bu kullanıma aykırı olarak bir örnekte /t/ ünsüzünün “tı (ط) harfi ile yazıldığı tespit edilmiştir: *tayan* (226b/7).

Türkçede hemzenin telaffuz edilememesinden dolayı içinde hemze bulunan Arapça kelimelerde iki ünlü yan yana gelir (Eckmann, 2012). Metinde ā (ا) ünlüsünden sonra yazılan hemzenin yerine iki vokal arasına /y/ (ي) yazılmıştır. Bazı örnekler şunlardır: *fāyide* فايد (83b/2), *ḳabāyil* قابىل (86b/6), *fāyık* فايق (174b/12).

Metinde eklerin yazımında düzensizlik bulunmaktadır. Eklerin kimi zaman kelimeye bitişik kimi zaman da ayrı yazıldığı görülmektedir. Hatta aynı kelimeye gelen aynı ek bir satırda bitişik yazılırken diğer satırda ayrı yazılmıştır: *evvelğı* (4b/8) ~ *evvel-ğı* (17b/5), *ḳavmğa* (83b/4) ~ *ḳavm-ğa* (83b/5), *aşḫābdın* (148b/13) ~ *aşḫāb-dın* (101a/7).

Eklerle ilgili diğer bir husus da eklerin genellikle kalınlık-incelik uyumuna uygun olarak eklenmemesidir. Özellikle yönelme ekinin ve isim-fiil ekinin yazımında bu durum dikkat çekmektedir: *özığa* (111b/12), *künğa* (133b/06), *sizğa* (216a/04), *suge* (092b/13), *çıkmek* (204b/6), *turmek* (205a/3) *ötmaççı*

(128a/7). Hatta aynı kelimeye gelen aynı ek bazen ince sıradan bazen ise kalın sıradan yazılmıştır: *fırkalarğa* (87a/10) ~ *fırkalarğa* (87a/10), *Yemen-ge* (70a/6) ~ *Yemen-ğa* (87b/8).

Çağatay Türkçesinde isimden isim yapım eki olarak kullanılan /+IIG/ ve /+IUG/ eklerinde sondaki /G/ sesi korunmaktadır. Eserde bu sesin hem korunduğu hem de düştüğü örnekler tespit edilmiştir: *kanlıg* (52a/12), *kérekliĝ* (147b/11), *Yemenlig* (111b/1), *Necidlig* (111b/1), *boynuzluĝ* (51b/6) *Ahvāzlı* (130b/9), *kuvvetli* (85a/4), *ġudretlü ŧevketlü* (2a/12).

Metinde ayrılma hâli eki /+dIn/'dır: *ġarafı+dın* (92b/7), *kün+din* (97a/4). Tek örnekte Eski Türkçe döneminde gördüğümüz /+tın/ şekli kullanılmıştır: *baştın* (90b/6). Metinde yönelme hâli eki genel olarak /+GA/ ve /+KA/'dır: *élçi+ge* (119a/07), *kün+ge* (63a/12), *ulumaĝ+ĝa* (202a/04), *bolmaĝ+ĝa* (208b/12), *üç+ke* (31a/1), *ġarāret+ke* (3a/12). Ancak yönelme hâlinin Oĝuz Grubu lehçelerindeki şekli olan /+A/'ya da rastlanmaktadır (Eckmann, 2014/2): *vucūd+a* (83a/5), *ġuzzār+a* (151b/08), *biz+e* (89a/13), *taġrīf+e* (3a/8).

Türkçede hâl eklerinin birbirinin yerine kullanılmasına hem tarihî lehçelerde hem de çağdaş lehçelerde -genellikle ağızlarda- rastlanılmaktadır. Nedeni ile ilgili net bir şey söylemenin mümkün olmadığı bu durum “ek nöbetleşmesi veya nöbetleşme” olarak da ifade edilmektedir (Çimen, 2020). Metinde yönelme hâli eki yerine bulunma hâlinin kullanılması yaygındır: *dīn-i Yahūd-da bir neçe bid'a vü erācīf zühürda kélip...* (12a/11), *Şām.dın Cābiye nām kaşaba.da kél-genleride ümerā_yı İslām istikbāl.larıĝa çık-tılar* (139a/1-2).

Çağatay Türkçesinde yüklem hâli eki /+nI/'nın ilgi hâli eki işleviyle kullanımına sıklıkla rastlanmaktadır, ancak ilgi hâli eki /+nInĝ/'ın yüklem hâli işleviyle kullanılması çok rastlanan bir durum değildir. Son dönem Çağatay Türkçesi ile yazılmış Âsârü'l-İmâmiyye (Kelile ve Dimne Tercümesi) (Çimen, 2020) ve Misbahü'l-Envar (Eker, 2019) adlı eserlerde ilgi hâli eki yüklem hâli işleviyle kullanılmıştır. İslam Tarihi adlı metinde de hem yüklem hâli ekinin ilgi hâli eki işleviyle hem de ilgi hâli ekinin yüklem hâli işleviyle kullanıldığı tespit edilmiştir: *... ol-ġazretĝa ĝoyulĝan emānet-lerninĝ ŧāġiblerigā tapşurup...* (36a/6-7), *Rūm sipāhi-ninĝ perīŧān eyledi.* (171b/10), *Ķıbrıs-nı fetġi tārīhide* (174a/7).

Eckmann'a (2012) göre Çağatay Türkçesinde /-bAn/ zarf-fiili ve onun olumsuzu olan /-mAyIn/ zarf-fiili sadece şiirde vezini sağlamak için kullanılır. Metinde /-bAn/ zarf-fiiline rastlanmazken /-mAyIn/ zarf-fiilinin iki yerde kullanılmış olduğu dikkat çekmektedir: *...mübdī'-i ġakīm-ni fī'l u ŧun'ı olduĝın tapmayın a'yān u mevcūdātĝa ihāle-i nazār birle taġrīfe başlar* (3a/8-9), *Medīne ġalkıdın ayrılmayın* (200b/7).

Çağatay Türkçesinde 1. teklik şahıs zamiri “mén”dir. Metinde de 1. teklik şahıs zamiri olarak “mén” kullanılmış, sadece bir yerde “ben” şeklinin kullanıldığı tespit edilmiştir: *beni taşdıĝ étmiş olur* (101a/3). Bu durum Çağatay Türkçesinde Oĝuzca unsurların da bulunabileceğine örnektir (Hazar, 2011).

Metinde “bu, ol, ŧol, uşbu ve uşol” işaret sıfatı olarak kullanılmıştır. Ancak bir yerde işaret sıfatı “ol” yerine “o”nun kullanıldığı tespit edilmiştir: *O ġunġār mazmūnigā muvāfiĝ...* (179a/11).

Eski Türkçede 2. çokluk şahıs zamiri /siz/ üzerine ayrıca /+lAr/ çokluk eki getirilmekte ve bu şekilde hâl ekleri ile çekime girmektedir. Burada çokluk eki nezaket amacıyla değil, birçok kimse olduğunu vurgulamak için kullanılmaktadır. (Gabain&Akçalı, 2013) Metinde de 1. çokluk ve 2. çokluk şahıs zamirleri çokluk eki almış ve bu şekilde hâl ekleri ile çekime girmiştir: *sizler hem bizler gibi* (114a/9),

bizlerni muhâfaza kııl (70b/5), bizlerge körsetti-ler (80b/7), sizlerdin suâl kılsa (71a/13), sizlerge bir şey yazayın (77b/4-5). Aynı durum şimdiki zamanın olumsuz çekiminin 2. çokluk şahıs ekinde de görülmektedir: *bâver étmey-sizler (15b/2), inanmay-sizler (15b/6), bérme-y-sizler (15b/3).*

Yukarıdaki özelliğe benzer bir durum emir kipinin 2. çokluk şahıs çekiminde de görülmektedir. Eski Türkçede 2. çokluk emir çekimi /-nġ/, /-nġlAr/ ekleri ile yapılır. Çağatay Türkçesinde ise bu çekim /-nġ/, /-Inġ/, /-Inġlz/ ile yapılmaktadır. Metinde bu eklerle beraber Eski Türkçedeki /-nġlAr/ eki de kullanılmıştır: *defn étinġler (68a/3-4), cümlelerinġiz körünġler (75a/6), turunġlar namâz ételük (81/a8-9).*

Eserde hem Doğu Türkçesinin lehçelerinde görülen *bol-* fiili hem de Batı Türkçesinin lehçelerinde görülen *ol-* fiili birlikte kullanılmıştır: *telef bol- (98b/11) ~ telef ol- (136a/13), mecbûr ol- (136a/4) ~ mecbûr bol- (137a/12), cem' ol- (162b/6) ~ cem' bol- (138b/5).* İki fiilin de kullanım sıklığı birbirine yakındır. Karışık dilli eserler döneminde rastlanılan bu duruma bu metinde de rastlanması Orta Asya'da bu durumun konuşma düzeyinde var olduğunu göstermektedir (Turan, 2012).

Bol- ve ol- fiillerinin beraber kullanılması gibi “birle, bile ve ile” çekim edatlarının üçü de beraber kullanılmıştır: *...alar birle berâber... (16a/9), Allâh zikri bile meşġûl bolup... (166b/11), Dicle ile Fırat meyâneside... (8b/5).*

Metinde soru edatı olarak hem Eski Türkçe dönemindeki “mu/mü” kullanılmış hem de bu edatın dar ünlülü şekilleri “mı/mi” kullanılmıştır: *bolur mu (22b/2), söyler mü (77a/12), beyân kılmadılar mı (186b/2), körmedinġiz mi (120a/4).*

Sonuç

Eser son dönem Çağatay Türkçesi ile yazılmıştır. Bu eser söz varlığı, imla özellikleri, ses ve şekil bilgisi özellikleri ile son dönem Çağatay Türkçesi araştırmaları için önemli bir kaynaktır. Klasik Çağatay Türkçesi çalışmalarına göre son dönem Çağatay Türkçesi ile ilgili çalışmaların daha az olduğu göz önünde bulundurulursa eserin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Metin ilgi hâli ekinin yükleme hâli eki işleviyle kullanıldığı az sayıdaki eserden biri olması açısından da dikkat çekicidir. Araştırmacılar ilgi hâli ekinin kökeni ve hâl eki olup olmadığı ile ilgili değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. İlgi hâli ekinin yükleme hâli eki işleviyle kullanımına rastlanması bundan sonra bu ekin durumu ile ilgili yapılacak araştırmalara katkı sağlayacaktır.

Eser yukarıda bahsedilen imlâ, ses ve şekil bilgisi hususiyetleri yönüyle Türkoloji çalışmaları açısından önemli bir kaynaktır. Ayrıca İslam tarihi ile ilgili verdiği bilgiler açısından İslam tarihi araştırmacılarının da istifade edebileceği bir kaynak olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Müellif/müstensihin Hz. Osman'ın öldürülmesi, Hz. Ali'nin halife seçilmesi ya da Hakem Olayı gibi İslam tarihi açısından tartışmalı meselelerde kendi görüşlerine yer vermesi, görüşlerini ayet ve hadislerle desteklemesi de bu olayların yorumlanması açısından araştırmacılara kaynak olabilir.

Kaynakça

Akalın, M. (1979). *Tarihî Türk Şiveleri*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Argunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi* (2. baskı). Kesit Yayınları.

- Argunşah, M., & Sağol Yüksekaya, G., (2010). *Karahanlıca Harezmece Kıpçakça dersleri* (3. baskı). Kesit Yayınları.
- Ata, A. (2004). *Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası): Karahanlı Türkçesi: giriş, metin, notlar, dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Barutçu Özönder, F. S. (1996). *Ali Şir Nevayi, Muhakemetü'l-Lugateyn, iki dilin muhakemesi*. Türk Dil Kurumu.
- Canpolat, M. (2002). Çağatay dili ve edebiyatı. *Türkler Ansiklopedisi*, 8, 769-776.
- Çelik, M. B. (2012). Şibanîler ve Astrahanîler devri yerli vakayinameleri. *History Studies: International Journal of History*, 4 (2), 95-119.
- Çimen, F. (2020). Çağatayca Sıra Dışı Bir Hâl Eki Kullanımı. *Turkish Studies-Language and Literature*, 15 (1), 107-120.
- Eckmann, J. (2009). *Çağatayca el kitabı* (5. baskı). (G. Karaağaç, Çev.). Kesit Yayınları.
- Eckmann, J. (2014/1). *Harezme, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar*. (O. F. Sertkaya, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Eckmann, J. (2014/2). *Nehcü'l-Ferâdis, uştmahtarların açık yolu-cennetlerin açık yolu*. (Birleştirilmiş Baskı). (Yayımlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfişkâr). (Dizin-Sözlük: Aysu Ata). Türk Dil Kurumu.
- Eckmann, J. (2012). Küçük Çağatay grameri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 10 (0), 41-64.
- Eckmann, J. (1988). İslâmî Orta Asya edebî dilinin özellikleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (56-57), 193-201.
- Eckmann, J. (2012). Çağatay dili örnekleri IV-Ubeydullah Han'ın eserlerinden parçalar. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 13(0), 43-74.
- Eckmann, J. (1958). Çağatay dili hakkında notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 6, 115-126.
- Eckmann, J. (1959). Çağataycada yardımcı cümleler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 7, 27-58
- Eker, Ü. (2019). Son dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış Misbâhu'l-Envâr adlı eserde yükleme ve ilgi hâli çekimi. *Akademik Hassasiyetler*, 6 (11), 405-429.
- Erarslan, K. (2012). Doğu Türkçesinde ek uyumsuzluğuna dair. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 18 (0), 113-124.
- Demirci, K. (2007). Türkçedeki hâl eki nöbetleşmeleri üzerine. *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, 126-139.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin grameri* (5. baskı). (M. Akalın, Çev.) Türk Dil Kurumu.
- Gabain, A. V. & Akçalı, B. (2013). Eski Türkçede zamirler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 61 (1), 131-142.
- Hazar, M. (2011). Çağatay Türkçesinde Oğuzca özellikler ve benzerlikler. *International Journal of Social Science*, 4(1), 31-63.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin dil bilgisi (2.baskı)*. Akçağ Yayınları.
- Köprülü, F. (1945). Çağatay edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi*, 3, 270-323.
- Ölmez, Z. K. (2007). Çağatay edebiyatı ve Çağatay edebiyatı üzerine araştırmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. (9), 173-219.
- Turan, F. (2016). Geç dönem Çağatay Türkçesi ile yazılmış Dîvâne Burak Kıssası: metin, dil ve üslup incelemesi. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*. 26 (1), 311-338.
- Türk, V. (2020). Çağatay Türkçesinde Farsça alıntı (kopyalama) cümle tipleri ve bazı anahtar sözler. *Dil Araştırmaları*, 14 (27), 7-20.

Adres
RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeđi Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address
RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeđi Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,
phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616